

УДК 94(477.64)"1648/179"(045)

КОЗАЦЬКІ РАДИ НА ЗАПОРОЖЖІ: АЛГОРИТМ ПРОВЕДЕННЯ ТА ЦЕРЕМОНІАЛЬНІ ДІЙСТВА

Михайло Чередниченко,
старший науковий співробітник
відділу музейних комунікацій
Національного заповідника «Хортиця»

Унікальна система управління запорозьких козаків, яка базувалася на демократичних засадах та виборності стала однією із визначальних рис Січі. Таке самоврядування було складовою української протодержавності, що мала ознаки республіки, і відіграла важливу роль у формуванні української національної ідентичності та державотворчих традицій.

Метою дослідження є: за писемними джерелами дослідити значення інституту козацької ради в суспільному житті козаків на Запорозжжі. Для досягнення поставленої мети передбачено вирішити наступні завдання: - простежити еволюцію даного інституту з кінця XVI до останньої чверті XVIII століття; - виявити загальні правила, за якими рада збиралася та проводилася (час, місце проведення, вимоги до обов'язкової присутності посадових осіб та наявної кількості учасників); - розглянути деякі церемоніальні дії, пов'язані з діяльністю козацьких рад.

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що колективною волею козацької спільноти обумовлювалися усі дії Війська Запорозького Низового. Проявлялась вона в першу чергу в козацьких радах. Значення козацької ради на Запорозькій Січі не було сталою величиною, а пройшло певну еволюцію: так, в часи Чортомлицької Січі, особливо коли Запоріжжя знаходилося під протекцією двох сюзеренів – Москви та Варшави, рада вирішувала усі питання як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Натомість, в часи Нової Січі багато питань, які раніше розв'язувала загальна військова рада почали вирішуватися старшинською сходкою, яка в

попередні часи мала дорадчий характер. За часи свого існування Військо Запорозьке Низове виробило певні організаційні норми за якими збиралися та проводилися козацькі ради, наприклад, час та місце проведення, наявність керівної особи тощо. Вищезазначене свідчить про демократичний характер січового устрою.

Ключові слова: Запорозька Січ, кошовий отаман, церемонія, клейноди, виборність, колективна воля.

The unique system of governance of the Zaporozhian Cossacks, based on democratic principles and electiveness, became one of the defining features of the Sich. Such self-government was a component of Ukrainian proto-statehood, which had the features of a republic, and played an important role in the formation of Ukrainian national identity and state-building traditions.

The purpose of the study is: to investigate the significance of the institution of the Cossack council in the social life of the Cossacks in Zaporozhye using written sources. To achieve this goal, the following tasks are planned to be solved: - to trace the evolution of this institution from the end of the 16th to the last quarter of the 18th century; - to identify the general rules by which the council was convened and held (time, place, requirements for the mandatory presence of officials and the number of participants); - to consider some ceremonial actions related to the activities of the Cossack councils.

The conducted research allows us to assert that the collective will of the Cossack community determined all the actions of the Zaporozhian Lowland Army. It was manifested primarily in the Cossack councils. The significance of the Cossack council in the Zaporozhian Sich was not a constant value, but underwent a certain evolution: for example, during the times of the Chortomlytsky Sich, especially when Zaporozhye was under the protection of two overlords - Moscow and Warsaw, the council resolved all issues of both domestic and foreign policy. In contrast, during the times of the New Sich, many issues that were previously resolved by the general military council began to be resolved by the elders'

meeting, which in previous times had an advisory nature. During its existence, the Zaporozhian Lowland Army developed certain organizational norms according to which Cossack councils were gathered and held, for example, the time and place of the meeting, the presence of a leader, etc. The above indicates the democratic nature of the Sich system.

Keywords: Zaporozhian Sich, kosh ataman, ceremony, kleynods, election, collective will.

Сучасники, що контактували з козацькою спільнотою на Запорозжжі в XVI–XVII століттях відзначали серед основних її громадянських цінностей домінування принципу колективізму. Останнє передбачало рівність усіх членів громади. Кожний член колективу мав право вільно висловлювати свою думку з приводу актуальних питань, що поставали перед козацькою спільнотою. Основним суспільним інститутом, що дозволяв реалізуватися колективній волі були козацькі ради, вищій управлінський орган Війська Запорозького Низового, побудований на принципах демократизму та народовладдя. Ради були формою прямого волевиявлення всіх без винятку повноправних представників козацької спільноти [15, с. 285]. Про домінування принципу колективізму згадує Ш. Окольський, який писав про козацькі повстання 1637–1638 років. Він перебуваючи під час цих подій у ворожому таборі зазначав, що козаки «имеют обыкновение превозносить свое войско и единогласно умаляют свою старшину» [10, с. 243]. Першість колективної волі в суспільно-політичному житті козацького товариства відзначає і французький військовий інженер Г.Л. де Боплан, що перебував на службі уряду Речі Посполитої у другій чверті XVII століття. За його словами козаки «нічого не починають без військової наради, яку називають Радою» [8, с. 69].

Представники запорозької громади в першій половині XVIII століття, у своїх посланнях до російського уряду, уже самі відзначали довготривалу традицію вирішення суспільно важливих питань саме на козацьких радах.

Так, кошовий отаман К. Гордієнко повідомляв, що лист стосовно встановлення кордону між Росією та Туреччиною, який надіслав представник московського царя буде розглянуто «по извыклому нашему поведению, в посполитой общей раде нашей старшаго, и меншаго товариства» [16, с. 36]. На древність інституту козацької ради запорожці наголошували і в часи Нової Січі. Так, 24 серпня 1747 року в сенаті заслухали інформацію київського генерал-губернатора Леонтьєва про зміну кошового отамана у Війську Запорозькому Низовому. Замість Василя Григор'єва було обрано Павла Козелецького. В листі відправленому Леонтьєву від імені новообраного кошового отаману та всього товариства вказувалося, що подія відбулася відповідно «издревле установленному совету» [18, с. 205].

Слід зауважити, що інститут козацької ради, на погляд деяких дослідників, походить від давньоруського віча. Так з вічем порівнював козацьку раду В. Антонович, коли стверджував, що в козацькій спільноті «всі справи довершалися волею віча – козацької ради» [6, с. 70]. Інша група науковців вбачає в загальній козацькій раді політичну інституцію, подібну до зборів озброєних чоловіків в інших мілітарних спільнотах середньовічної Євразії [13, с. 93].

Перша козацька рада, яка згадується в письмових джерелах датується 1581 роком. Про неї розповідає Б. Папроцький в книзі «Herby Rycerstwa Polskiego», виданій в 1584 році. На раді запорозькі козаки обрали собі гетьманом польського магната С. Зборовського. Останній прибув до козацького табору на Запорозжжі з метою організації військового походу. Козацька маса, що підтримала дану пропозицію і вибрала С. Зборовського своїм старшим (гетьманом) [1, с. 158]. Проте, зазначений факт може свідчити про те, що рада, як інститут вже сформувалася. Так, австро-німецький історик XVIII ст. Й.-Х. Енгель вказував, що козаки О. Дашковича (?–1535) самі обирали своїх офіцерів та рівно розподіляли здобич, принесену з походів. Той же автор зауважує на виборність старшини та колективний розподіл

здобичі, що завжди було прерогативою козацьких зборів та ознакою самоврядної спільноти [12, с. 86].

Наступні повідомлення про козацькі ради містяться в щоденнику Е. Лясоти, посланця імператора Священної Римської імперії, що у 1594 році перебував на Запорозжжі. Він привіз пропозицію від свого імператора, в якій запорожцям пропонувалася взяти участь у війні останнього з Османською Туреччиною, в якості найманого війська. За словами Е. Лясоти козацькі ради, які він називає колом, збиралися кілька днів поспіль щоб ухвалити рішення, що до пропозицій імператора. Перша відбулася 20 червня 1594 року [11, с. 169]. Друга рада проходила 21 червня [11, с. 173], третя рада, про яку згадує Е. Лясота, збиралася 23 червня [11, с. 175], четверта – 24 червня [11, с. 177]. В наступні дні, до від'їзду посланця з табору, що сталося 1 липня, за словами Е. Лясоти, коло продовжувало збиратися [11, с. 180]. Разом з Е. Лясотою до запорозького табору прибув посланець московського царя, якого Військо також заслуховувало на раді (колі) 19 червня [11, с. 168].

Ради, що скликалися козаками з приводу відвідування їх табору посланцями різних монархів, що привозили дипломатичні листи, відбувалися і пізніше, наприклад, в часи Чортомлицької Січі. Так, на початку лютого 1691 року на січовій раді зустрічали московських та гетьманських посланців, з так званим, царським жалуванням [26, с. 78]. Правда, у переказі історика не згадується слово «рада». 5 травня 1703 року на Січі зустрічали стольника Ф. Протасєва, який також прибув до Війська з царським жалуванням [24, с. 1281–1282]. Слід зауважити, що в часи Чортомлицької Січі кілька років Військо Запорозьке Низове було під протекцією двох монархів: московського царя та короля Речі Посполитої. Тому приймати посланців від обох сторін було законно. Так, весною 1675 року Військо Запорозьке Низове приймало ротмістра польського короля І. Завішу, який прибув на Січ з метою запросити запорожців на службу Речі Посполитій. І. Сірко в період перебування польського емісара скликав двічі раду [3, с. 140]. Козаки

відмовилися, однак, рада направила до Варшави двох товаришів, з метою отримання більш точної інформації [3, с. 113]. В часи Чортомлицької Січі запорожці підтримували контакти не тільки з польським та московським урядами, але і з кримським ханством. Так, на раді у грудні 1677 року запорожці виправдовувалися перед московським посланцем за те, що не приймали участі у відбитті турецько-татарського війська під Чигирином. А пояснювали це тим, що у них з кримським ханом було перемир'я. Справа в тому, що лівобережний гетьман І. Самойлович не пропускав на Запорозжя їстівні припаси. Тому завдяки перемир'ю запорожці змогли зайнятися рибним та соляним промислами, що дозволило уникнути голоду [4, с. 427–428]. Як бачимо, в часи Чортомлицької Січі Військо Запорозьке Низове діяло доволі автономно, що не могло не дратувати царський уряд. До речі, перемир'я з Кримом укладалися і пізніше. У вересні 1690 році на раді «все войско низовое приговорило, что з ханомъ кримскимъ и с турскими городками учиненое примирье разорвать октоврія в первыхъ числѣхъ нинѣшнего 199 году и послать в городки розмѣрное писмо» [23, с. 262]. Збиралися ради не тільки з приводу зустрічі монарших послів, а і коли до Війська приїздили посланці від українських гетьманів. Слід додати, що в 1670-ті роки іноді складалася така ситуація коли в Україні одночасно було чотири гетьмана. Військо Запорозьке Низове контактувало з усіма із них. С. Величко у своєму літописі відзначає, що на Січі отримали листа правобережного гетьмана П. Дорошенка, написаного 21 березня 1676 року. Після цього кошовий отаман І. Сірко послав у всі дніпрові луги й вітки, наказуючи, щоб усе військо з'їздилося до Січі. Коли усі зібралися, лист було зачитано на раді [9, с. 202]. У лютому 1691 року на Січ прибув посланець гетьмана І. Мазепи, якого було відряджено до Криму. Січовики, які не довіряли І. Мазепі, кілька днів радилися, і тільки 17 лютого пропустили посланця до Криму, правда, разом з гетьманським посланцем відправили і

свого товмача [26, с. 78]. Що стосується церемоніалу за яким Військо приймало послання московського царя буде розказано нижче.

Ради збиралися і коли виникала нагальна потреба судити когось із членів козацького товариства. Так, в четвер другого тижня великого посту 1691 року на Січі сталася бійка між кошовим отаманом І. Гусаком та знатним козаком дерев'янківського куреня Матвійвцем. На наступний день кошовий скликав раду та розповів зібранню про інцидент. Коли кошовий спитав товариства яке покарання заслуговує його супротивник, то рада проголосила останньому смертний вирок. Засуджений був страчений негайно [26, с. 79–80].

Доповнює коло питань, які розглядалися козацькими радами розповідь С. Величка, який описує знищення козаками на Січі загону яничар, після Різдва Хрестового 1674 року. За словами літописця ради збиралися три дні поспіль після згаданої події. На першій раді було ухвалено відрядити дві тисячі козаків з об'їздом навколо Січі, на раді наступного дня вирішено було, яким чином очистити Січ від тіл загиблих ворогів [9, с. 183]. І нарешті на раді, що зібралася третього дня, за жеребом було поділено, між куренями, трофеї – яничарську зброю. А також на цій раді було наказано кошовому отаману І. Сірку скласти та відправити правобережному гетьману П. Дорошенко листа, в якому дорікалось останньому за його не дружній вчинок [9, с. 184].

Отже, як бачимо на козацьких радах в кінці XVI та на початку XVIII століть розглядалися будь які питання, що торкалися різних сторін буття Війська Запорозького Низового.

По іншому складалося з козацькими радами в часи Нової Січі. Російський офіцер С. Мишецький, який в часи російсько-турецької війни 1735–1739 років перебував на Запорозжжі, відзначав, що перша рада кожного року у запорозьких козаків буває «безъотменно января 1-го дня» [14, с. 36]. Крім того, ради могли відбуватися на Великдень та на свято Покрови. Але усі

вони скликалися у випадку коли у Війську Запорозькому виникала потреба вибору старшини, а якщо такої необхідності не було, то рада не скликала [14, с. 39]. Козацькі ради, на яких проходили вибори старшини і які кожного року відбувалися 1 січня, або на Великдень чи Покрову ми можемо назвати регламентованими. До таких регламентованих рад можна додати і раду, яка проводилася в кінці першого півріччя, тобто в кінці червня. Лука Яценко-Зеленський (Архімандрит Леонтій), чернець одного з полтавських монастирів, який кілька разів бував на Січі, відзначав, що з давніх часів запорожці на початку та в середині кожного року на зібранні знатних козаків та черні, тобто на раді, змінювали або залишали без змін свою старшину [7, с. 20]. У документі від 24 серпня 1747 року, в якому згадується про обрання Павла Козелецького на посаду кошового отамана замість Василя Григор'єва, ймовірно, йдеться про вибори старшини, які відбувалися, саме, в кінці першого півріччя [18, с. 205]. Певним чином засвідчує традицію проведення козацької ради в третій декаді червня, і документ, який було опубліковано Д. Яворницьким. В ньому подано інформацію про заворушення на Січі 24 червня 1756 року [27, с. 143]. Саме перебіг подій того дня свідчить, що за традицією в цей день мала відбутися військова рада на якій потрібно було проводити вибори старшини. І ще, ради могли скликатися не тільки за ініціативою військової старшини, а і за домовленістю козаків кількох куренів. В часи Нової Січі скликалися такі зібрання коли козаки цих куренів хотіли скинути когось із військових старшин за справжні або надумані провини. Про зібрання таких рад згадує С. Мишецький [14, с. 39–40]. А одну з таких рад описує російський офіцер О. Нікіфоров, який в кінці 1748 та в першій половині 1749 років перебував на Запорозжжі. За його словами, 2 січня 1749 року після вечірньої чернї спробувала скинути деяких старшин обраних на регулярній раді 1 січня, тобто напередодні [5, с. 134]. Як бачимо, стихійні зібрання козацьких рад в період Нової Січі також були пов'язані з обранням старшини.

Натомість, про випадки проведення козацьких рад в часи Нової Січі, які б присвячувалися питанню не пов'язаному з обрання старшини, інформації в писемних джерелах зовсім обмаль. С. Мишецький стверджує, що в його час різні питання пов'язані з військовими походами, роз'їздами та іншими потребами, у випадку коли старшина та отамани не хотіли збирати раду вирішувалися на сходках [14, с. 42–43]. До речі, з часом і питання вибору старшини вирішувалися старшинською сходкою, про це свідчить вище згаданий документ, опублікований Д. Яворницьким. У документі йдеться про те, що 24 червня на старшинській сходці було ухвалено залишити на посаді кошового отамана на другу половину 1756 року. Обрання кошового отамана на старшинській сходці, а не на військовій раді призвело до жорсткого протистояння прибічників та супротивників кошового отамана серед січовиків [27, с. 143]. Інший приклад обрання кошового отамана та інших очільників Війська на старшинській сходці зустрічаємо в роботі А. Скальковського «Історія Нової Січі». В згаданій праці цитується документ про вибори старшини у перший день січня 1760 року. За вказаним документом, вибори кошового отамана, судді, писаря, осавула відбувалися, як сказано, без голосів загальних. Вибір здійснювали старшини, старики (діди) й отамани курінні [19, с. 66].

Що стосується інституту старшинської сходки, то остання існувала і в попередні часи, однак, тоді сходки виконували дорадчу функцію, а остаточне рішення приймалося на козацькій раді. Про старшинські сходки згадується у статейному списку Василя Чадуєва та Семена Щоголева, що у березні 1674 року перебували на Січі. Так, за їх повідомленням старшинські сходки відбувалися в курені кошового отамана Івана Сірка 10 і 13 березня. У сходках приймали участь суддя, писар, курінні отамани та знатні козаки радці. Після цих сходок відбувалися уже загальні козацькі ради, на яких і затверджувалися остаточні рішення [2, с. 351; 2, с. 356]. Про одну із старшинських сходок йдеться у копії статейного списку Ф. Протасьєва.

Правда в документі дане зібрання названо радою. Однак, із повідомлень про те, що згадана рада відбувається в курені кошового отамана і на ній були присутні шістдесят осіб старшин, курінних отаманів та, як сказано «поспольства», ми з упевненістю можемо стверджуємо, що йдеться саме про старшинську сходку [24, с. 1283].

Як бачимо, за часи існування запорозького козацтва з інститутом козацької ради відбулася певна еволюція. Так, в ранні часи та в період Чортомлицької Січі до круга питань, що вирішувала козацька рада входили різноманітні проблем, які поставали як у внутрішньому житті, так і в зовнішній політиці Війська Запорозького Низового. Натомість, в часи Нової Січі багато питань, які раніше розв'язувала загальна військова рада з часом почали вирішуватися іншою інституцією, а саме старшинською сходкою, яка в попередні часи мала дорадчий характер. Це обумовлювалося тим, що до початку XVIII століття у Східній Європі не було такого домінуючого центру впливу, яким у XVIII стала Російська імперія. Так, в XVII столітті ні Річ Посполита, ні Московське царство, ні Кримське ханство не мали достатньої сили щоб повністю диктувати свою волю різним прикордонним мілітарним спільнотам (в тому числі і запорозькому козацтву) в регіоні Північного Причорномор'я. Ситуація змінилася в першій половині XVIII століття. І якщо в попередній період Москва, як і Варшава та Бахчисарай спілкувалися за допомогою дипломатичних місій, то в часи Нової Січі Санкт-Петербург через київського генерал-губернатора та гетьманську канцелярію надсилав розпорядчі документи, які Військо Запорозьке Низове повинно було виконувати. Відповідно в ранній період пропозиції та вимоги, що привозили іноземні дипломатичні місії повинні були розглядатися вищою управлінською інституцією, якою і була загальна військова рада. Остання і приймала рішення по даним питанням. В часи Нової Січі коли імперський центр надсилав лише директивні вказівки, перше місце в управлінському ланцюгу починає займати старшинська сходка, яка без зайвих дебатів

повинна була обрати оптимальний шлях для розв'язання поставлених центральною владою завдань.

На протязі своєї історії запорозькі козаки виробили певні організаційні норми, за якими скликалися та проводилися ради. Не дотримання даних норм ставило під сумнів легітимність зібрання та прийнятих на ньому рішень. До правил, яких намагалися дотримуватися під час проведення козацьких рад можна віднести вимогу обов'язкової присутності на зібранні очільника Запорозького Війська. Так, Е. Лясота розповідає, що коли він прибув до козацького табору то його відразу провели до кола (ради). Однак, в той час гетьман та частина козаків були у морському поході. Тому посол запропонував викласти свою справу на колі коли повернуться останні [11, с. 168]. І хоча, з розповіді Е. Лясоти складається враження, що начебто тільки він був ініціатором відтермінування козацької ради, однак в подальші часи уже саме товариство намагалось не скликати ради при відсутності свого очільника. В жовтні 1672 року до Січі прибув царський посланець С. Щоголев. Козаки провели його на майдан і там заявили, що їх кошовий отаман та гетьман польовий Микита Вдовиченко пішов з частиною війська під Перекоп. Тому царську грамоту приймуть тільки після повернення останніх. Однак, коли військо 17 жовтня повернулося, то в ньому не було М. Вдовиченка. Як з'ясувалося останній в поході повів себе не достойно, тому козаки забрали у нього булаву та бунчук, а його самого хотіли стратити. Однак, Вдовиченко втік. Після повернення війська 19 жовтня зібралася рада, і перше, що вона зробила – так це обрала нового кошового отамана, а уже після цього була прочитана царська грамота [22, с. 427]. Траплялися випадки, коли старший Війська запорозького, а в пізніші часи кошовий отаман був не згодний з тими настроями, що панували у Війську, і тому складав з себе повноваження. У такому випадку, щоб рада могла продовжувати роботу, товариству доводилося вмовляти козацького очільника повернутися до виконання своїх обов'язків. Перший такий випадок стався під час місії

Е. Лясоти коли Б. Микошинський «серед кола у гніві відмовився від своєї посади, мотивуючи тим, що він не може і не хоче очолювати людей, які так мало дорожать своєю славою, честю та добрим іменем». Рада після цього припинила роботу, а коли козаки знов були зібрані до кола, то спершу вмовили Б. Микошинського повернутися до виконання своїх обов'язків [11, с. 174]. Подібна ситуація сталася у липні 1692 року, коли кошовий отаман не хотів, щоб Військо підтримало виступ Петрика та союзна останньому кримську орду проти гетьмана І. Мазепи [23, с. 414–415]. Так, сталося і в 1705 році, коли проводилося розмежування кордонів між Московським царством та Османською імперією. Кошовий отаман К. Гордієнко склав свої повноваження на знак не згоди з тими звинуваченнями, що йому закидалися. Після чого рада припинила роботу. Відновилася робота ради лише після того, як курінні отамани умовили К. Гордієнка повернутися на посаду [16, с. 44–45].

Інше правило стосувалося залучення, як можливо більшої кількості козаків для проведення козацької ради. Уже вище наведений епізод з місією Е. Лясоти свідчить про це [11, с. 168]. Підтвердження даного постулату знаходимо в описі посольства царського посланця Шестакова до Січі у грудні 1677 року. Так, в повідомленні згадується, що посланець на військовій раді, яка відбувалася 12 грудня, віддав царську грамоту кошовому отаману І. Сірку, далі кошовий запропонував Шестакову безпосередньо доповісти про справу Війську. Останній хотів свою доповідь перенести на інший день. Однак, І. Сірко наполіг на тому, щоб доповідь була зроблена саме на раді 12 грудня. І мотивував це тим, що в друге козаків буде зібрати на раду важко, адже більшість розійдеться по річках на рибні промисли [4, с. 424]. Лист Війська Запорозького Низового до гетьмана І. Мазепи від 24 листопада 1708 року також підтверджує дане правило. В останньому йшлося про те, що в той час на Коші було мало козаків і тому «общая войсковая рада» не може відбутися при таких обставинах [23, с. 120]. А якщо, рада на вимогу

кошового отамана і відбувалася при відсутності на Січі значної частини козаків, то потім це довго ще закидалося запорозькому очільнику. Так було у випадку зі стратою козака дерев'янківського куреня Матвіївця. Коли не мала кількість козаків, була на промислах та не приймали участі в раді, на якій судили Матвіївця. Згодом вони дорікали кошовому отаману І. Гусаку тим, що дерев'янківського козака засудили не за звичаєм. На наш погляд не в останню чергу присуд ради піддавався критиці через не достатню кількість учасників того зібрання [26, с. 91].

Ймовірно, існувала і певна регламентація, що стосувалася того, у який відрізок доби відбувалися козацькі ради. Більшість повідомлень сучасників, час проведення ради прив'язують до ранку або полудня. Кошовий отаман Кость Гордієнко в 1705 році одному посланцю московського комісара вказував на те, що рада у Війську Запорозькому відбувається зранку. Кошовий навіть назвав причину такої практики, адже, за його словами, пізніше багато козаків п'яні [16, с. 51]. Слід відзначити, що рада, про яку нам відомо від Б. Папроцького, також була зібрана зранку. Правда, напередодні козаки уже збиралися для зустрічі С. Зборовського. На першому зібранні останнього номінували на посаду гетьмана. Нажаль, автор нічого не каже о якій годині відбувалося перше зібрання [1, с. 158]. Згадані вище С. Величком, три ради після побиття яничарів на Січі, також відбувалися зранку [9, с. 183–184]. Про козацькі ради, що збиралися рано у вівторок, 18 червня, та середу, 19 червня, в 1692 році, згадується в листі гетьмана І. Мазепи до московських царів [23, с. 414–415]. Крім того, є згадки, в яких рада прив'язується до часу проведення літургії. Так, в копії статейного списку Ф. Протасьєва, розповідається про раду, яка відбувалася після літургії [24, с. 1281]. В іншому повідомленні згадуються бурхливі події на раді у 1705 році, коли козаки, що поділилися на партії чубилися між собою від обідні (літургії) до полудня [16, с. 45]. Що стосується згаданих вище рад, які відбувалися 1 січня в часи Нової Січі, то архімандрит Леонтій повідомляє, що рада, свідком якої він був,

відбувалася по закінченню літургії [7, с. 26]. І російський офіцер О. Нікіфоров відзначав, що рада 1 січня 1749 року також відбувалася після літургії [5, с. 132]. С. Мишецький в свою чергу пише, що ради у запорожців, за звичаєм, відбуваються по полудні [14, с. 37]. Що стосується старшинської сходки 24 червня 1756 року, після якої відбулись сутички між прибічниками і опонентами кошового отамана, то вона також відбувалася після літургії [27, с. 143]. А ось вибори старшини на сходці 1 січня 1760 року відбувалися перед літургією [19, с. 66].

До речі, за словами Л. Яценко-Зеленського церковні служби на Січі відбувалися раніше ніж на Гетьманщині. Так, за його словами вечерня завжди відбувалася раніше ніж в тих же полтавських монастирях, «заутрення отпускалась всегда до свету; литургия начиналась при восхождении солнца» [7, с. 23]. І хоча більшість рад, як уже відзначалося, проходили в першій половині дня – до полудня, але були і винятки. Так, деякі ради відбувалися і після обіду. Уже згадана козацька рада 19 червня 1594 року збиралися після обіду щоб заслухати московського посланця, про що пише Е. Лясота [11, с. 168]. Козацькі кола, які скликалися 21 червня та 23 червня 1594 року починалися зранку, але після перерви, по обіді продовжували свою діяльність [11, с. 173–174; 11, с. 175]. Відступи від звичаю проводити раду зранку, відбувалися і коли остання скликаласть стихійно, за ініціативою козацької черні. Згадаймо, раду 2 січня 1749 року. За словами О Нікіфорова, вона відбувалася після вечерні [5, с. 134].

Що стосується локації, на якій козаки проводили свої ради, то відповідно до контексту наративних джерел XVI – першої половини XVII століття, ми можемо припускати, що останні проводилися на відкритій місцевості поблизу, або в центрі козацького табору. Так, Е. Лясота, який відвідував Військо Запорозьке на території Великого Лугу, відзначав, що козацьке коло відбувалося у відкритому полі [11, с. 180]. Джерела другої половини XVII століття, тобто в часи коли Запорозька Січ уже виглядала не

як військовий табір, а як раннє модерне міське поселення, козацькі ради проводилися неподалік від січової церкви. На дану локацію вказує фрагмент зі статейного списку Василя Чадуєва та Семена Щеголева, в якому сказано, що самозванець під час ради знаходився у церкві і спостерігав за подією крізь церковне вікно [2, с. 355]. Інше джерело часів Чортомлицької Січі уточнює, що козацькі ради збиралися на майдані [22, с. 427; 22, с. 972]. У часи Нової Січі, за словами С. Мишецького, козацькі ради відбувалися «в учрежденномъ месте, посреди замку и церкви» [14, с. 37]. Як відомо, відповідно до планів Нової Січі, посеред її головної частини – замку, розташовувався майдан, на якому була збудована січова церква на честь Покрова Пресвятої Богородиці. Архімандрит Леонтій також відзначає, що рада збиралася на площі, біля церкви [7, с. 26]. Слід додати, що окремі дії, наприклад елекційних рад могли відбуватися і в самій церкві.

При проведенні ради, що у часи Е. Лясоти, що і у часи Нової Січі, козаки шикувалися у вигляді кола. Е. Лясота писав навіть про два кола. В одному були козацькі старшини, у другому – рядові козаки, яких автор називає простим народом або черню. У своєму щоденнику автор розповідає також про коло, яке утворили козацькі представники, що були обрані для вивчення імператорської пропозиції. За словами Е. Лясоти останніх було двадцять осіб. Ці представники розсілися на землі у вигляді кола. Причому це маленьке коло було утворено посеред великого кола козацької ради [11, с. 169]. Про шиккування козаків на раді в часи Нової Січі згадує О. Нікіфоров. За його словами, старшина шикувалися біля прапора в один ряд. Курінні отамани шикувалися колом. Перший з них примикав справа до кошового отамана, а останній зліва до осавула. За спинами своїх курінних отаманів шикувалися козаки відповідних куренів [5, с. 132].

Збиралися козаки на раду також за певними правилами. Е. Лясота відзначав, що в його час козаків у коло скликали осавули. Декого з козаків зганяли навіть киями [11, с. 174]. В пізніші часи на раду збирали за

допомогою звуків литавренного бою. Е. Лясота згадує, що серед музичних інструментів у козаків були сурми та барабани. Однак, з контексту його повідомлення, останні використовувалися для створення святкової атмосфери після позитивної події. Тобто, він ні яким чином не згадує про те, чи використовували барабани для збирання козаків на раду [11, с. 172]. В часи Чортомлицької Січі на раду уже збирав довбиш за допомогою литавренного бою. Як відзначено в одному з документів, довбиш «в раде збивает казаков» [16, с. 52]. В часи Нової Січі продовжувалася практика збирання козаків на раду за допомогою литавренного бою. Так, С. Мишецький повідомляє, що після наказу кошового отамана довбиш приносив литаври на майдан, до церкви, і литавренним боєм скликав козаків на раду [14, с. 37]. Слід зауважити, що за словами даного інформатора, литаври зазвичай знаходилися на ринку у передмісті Січі [14, с. 40]. І ще литаври використовували не тільки за наказом кошового отамана, але і коли козаки кількох куренів не задоволені діяльністю когось із старшини вирішували скликати несанкціоновану раду. Для чого підговорювали кількох нетверезих сіромах заволодіти литаврами, перенести їх на майдан до церкви, та використовуючи замість палиць кийки, що трапляться під руку, скликати раду. Почувши литавренний бій до епіцентру події поспішає довбиш, саме у нього зберігаються палиці для литавр. Далі сіромахи змушують уже самого довбиша бити в литаври. Згодом до юрби приєднуються і військова старшина. Ось так описує зібрання військової ради за ініціативою козацьких низів С. Мишецький [14, с. 40]. О. Нікіфоров також відзначає, що на раду збирали козаків за допомогою литавренного бою. А ще, він сам був свідком зібрання свавільними козаками ради у вечорі 2 січня 1749 року. За його словами, заколотники витягли литаври з церкви, куди їх поставили за наказом старшини після зібрання 1 січня «дабы своевольники быючи тревоги не учинили» [5, с. 133–134]. 24 червня 1756 року козаки не задоволені тим, що питання переобрання старшини відбувається на старшинській сходці, як

того хотіла імперська влада, на знак не згоди намагалися самі скликати військову раду, для чого захопили литаври та били в них дрючками [27, с. 143]. Слід зауважити, що литаври, або як їх ще називали «котли», дарувалися Війську Запорозькому Низовому в часи Нової Січі російським монархом разом з іншими клейнодами [17, с. 32].

Серед клейнодів, що обов'язково були присутні на раді, сучасники згадують прапори. Так, про прапор розповідає Е. Лясота, коли описує як, на старшинському колі у 1594 році, рахували гроші передані імператорським посланцем Війську Запорозькому. Останні висипали на татарські кобеняки (плащі) розіслані у відкритому полі, над яким майорів прапор імператора Священної Римської імперії [11, с. 180]. В часи Чортомлицької Січі сучасники також згадують про залучення прапорів під час проведення ради, до церемоніальних дійств. Так, в 1705 році кошовий отаман К. Гордієнко прийняв лист, який до Війська Запорозького відправив російський представник при російсько-турецькій межовій комісії 1705 року, думний дяк Є. Українцев і наказав писарю зачитати згадане послання перед Військом, на раді, під прапором [16, с. 37; 16, с. 43]. Практика використання прапорів на радах продовжувалася і в період Нової Січі. Так, С. Мишецький розповідає наступне, як тільки довбиш почне бити в литаври, осавул увійде до церкви, візьме там прапор, та встановить його «на показанномъ месте подле церкве» [14, с. 7]. О. Нікіфоров у свою чергу повідомляє, що після літургії перед початком ради з церкви на подвір'я виносили прапор та встановлювали його поблизу трапезних дверей. За словами автора, запорозькі прапори та бунчук зберігалися в церкві [5, с. 132]. Слід зауважити, що прапор, як і литаври, в часи Нової Січі дарувалися Війську Запорозькому Низовому російським монархом. Так, С. Мишецький зазначає, що при прийнятті Війська Запорозького Низового в російське підданство у 1734 році, останньому було пожалувано штандарт під російським гербом та ще «малыхъ знаковъ четыре» [14, с. 31]. Про пожалування російською владою запорожцям п'ятьох

прапорів, серед яких один великий, згадується і в переписці ченців київського монастиря Св. Софії [17, с. 32].

Крім прапору на козацьких радах 1 січня при виборі старшин, за словами, архімандрита Леонтія використовували і столик, що з січової церкви виносив паламар, і який встановлював перед дверима та покривав перським килимом [7, с. 26]. Правда ні С. Мишецький, ні О. Нікіфоров про стіл нічого не пишуть. Однак, слід відзначити, що про використання столу, при виборах старшини у запорожців та їх нащадків – задунайських козаків, йдеться в інших повідомленнях. Так, про столик згадується і в документі, що розповідає про конфлікт 24 червня 1756 року, між запорозькою старшиною та частиною козаків. В документі згадується, що бунтівники схопили зі столику символи влади кошового отамана та військового суді, які названі «палицями» [27, с. 143]. І ще, А. Скальковський передає розповідь Й. Гладкого, останнього кошового отамана Задунайської Січі про обрання старшини задунайськими козаками, нащадками запорожців. Так, в повідомленні згадується, що перед обранням вся старшина складала клейноди та почесні знаки, як то булаву, печатку, чорнильницю, навіть шапки та шаблі на столі [19, с. 67].

Як бачимо, козацькі ради супроводжувалися різними церемоніальними діями та мали символічне оформлення. Це стосується і шикування козаків на січовому майдані, і форми, яка супроводжувала процес скликання запорожців на раду.

Стосовно періоду Чортомлицької Січі маємо достатньо повідомлень про церемоніальні дії, що супроводжували прийом листів московського царя Військом Запорозьким. Інформація про це міститься у звітах різних російських посланців. Так, в документах, датованих 1675 та 1677 роком, йдеться про прибуття на Січ московських посланців, які привозили царські грамоти та жалування. Січовики зустрічали посланців салютом з рушниць та гармат. Далі збиралася рада, на якій кошові отаман, в 1675 І. Брекало, а в

1677 І. Сірко приймали царські грамоти, потім цілували печаті на них та клали собі на голову. І лише після цього грамоту зачитували на раді. Після чого, кошові з усім Військом били чолом [3, с. 138; 4, с. 195]. У повідомленні про раду, яка відбувалася 12 грудня 1677 року, сказано, що коли приймали царську грамоту то наказали покласти прапор на землю, на шапках. Далі кошовий отаман поцілував печать на грамоті та передав її судді. Останній наказав зачитати монарше послання перед усім військом. А, як послання зачитали то і кошовий отаман, і суддя, і осавул і всі курінні отамани, і все військо «били чолом» та кланялися цареві за прислану «милостивую грамоту» [4, с. 424–425]. В травні 1703 року на Січ з царською грамотою прибула іще одна московська делегація. Кошовий отаман К. Гордієнко зустрів останню за воротами запорозької столиці, біля сіркової могили. Коли посланець подав царську грамоту то кошовий прийняв її та поцілував печать на ній. Далі грамота була повернута посланцю, а К. Гордієнко наказав московським делегатам, щоб вони урочисто внесли грамоту до Січі і подали її кошовому на військовій раді. Запорожці супроводжували згадану урочисту процесію стрільбою з рушниць, а коли наблизилася до січових укріплень то її зустрічали гарматною стрільбою. Коли на раді посланець передав кошовому грамоту, той звелів писарю зачитати її перед Військом [24, с. 1280–1281].

Однак, найбільше інформації стосовно церемоніальних дій та промов, сучасники подають стосовно козацьких рад, які відбувалися 1 січня, в часи Нової Січі. Як вище відзначалося, починалася дана рада ударами довбиша в литаври та встановленням прапора біля церкви. Почувши литаври, козаки збиралися на майдані. С. Мишецький зауважує, що після того як тричі проб'ють дріб на майдані з'являлася військова старшина зі своїми символами влади та почесними знаками. Про останні трохи нижче. Далі старшинам віддавалася честь «политавренным боем». Старшини в свою чергу, знявши шапки, ставали посеред Війська та кланялися на всі чотири сторони і дякували «за начальство» [14, с. 37; 5, с. 133]. Згодом кошовий отаман у

промові відзначав настання нового року та пропонував за давнім звичаєм провести за жеребом розподіл між куренями річок та урочищ [14, с. 37]. О. Нікіфоров також згадує про цей звичай. За його словами, для жеребкування військовий писар заздалегідь розписував на малих ярликах усі водойми по кількості куренів. Перед жеребкуванням писар складав ярлики у шапку, а далі курінні отамани по черзі тягнули із писарської шапки ярлики. Писар при цьому зачитував у голос те, що було написано на ярлику [5, с. 132–133].

Після розподілу річок, кошовий отаман, знову згадував про новий рік та пропонував за давнім звичаєм провести вибори військової старшини [14, с. 37]. Що стосується саме церемоній, які безпосередньо пов'язувалися з процесом виборів нової старшини та її легітимації на посаді, то С. Мишецький та О. Нікіфоров розповідають наступне. Якщо військо було незадоволено кимось із старшин то на його адресу лунала лайка, докори про те що він уже наївся козацького хліба та вигуки «положи», що означало покласти символ своєї влади. Старшина який не виправдав довіри товариства повинен був покласти свою шапку на землю біля прапора, а вже на шапку покласти символ своєї влади. Далі відставлений старшина кланявся та дякував товариству, після чого, прихопивши шапку, хутко відходив до свого куреня. Якщо козаки когось із старшин хотіли залишити на посаді, то останній повинен був залишатися на майдані біля церкви [5, с. 133; 14, с. 38]. Натомість, Лука Яценко-Зеленський повідомляє, що старшини уже після літургії, коли виходили з церкви зразу складали свої почесні знаки на, вище згаданому, столику [7, с. 26–27]. На раді 1 січня 1749 року, на якій був присутнім О. Нікіфоров, кошовий отаман та писар були залишені на своїх посадах, а суддю та осавула перемінили. Також він розповідає про звичай посипання новообраним старшинам голів піском та землею, і про такі побажання, як «Будьте, пани здорові» та «Сирно, сирно». Оповідач також відзначає, що новообраних старшин козаки намагалися потягти за волосся та

натовкти їм боки. Коли уся військова старшина була обрана, то їх усіх проводили до комори кошового [5, с. 133]. Архімандрит Леонтій відзначає, що козака обраного на одну з чотирьох старшинських посад ватага, яка домогалася його вибору притягувала до згаданого столику, вітала з обранням на дану посаду та вводила до церкви, де ставила, до так званого, станку [7, с. 27]. Станком в даному випадку названо бокуни (по-грецькі стасидії) – місця стояння або сидіння під час церковної служби. Це, за словами нашого інформатора, було завершенням процесу легітимації обраних старшин. Перед тим, як ввести новообраного до церкви його обсіпали снігом або пилукою. За словами архімандрита Леонтія, це розцінювалося як «диплом новопроизведенному козаку в паны». Посипання голови супроводжувалося вигуками: «Будь здоров, батьку» та «Сирно, сирно». В українській мові слово «сирно» означає маленький низенький столик [21, с. 199], у лексиконі запорозьких козаків – теж [25, с. 127]. І ще, оповідач, коли описує як вводили до церкви новообраного кошового отамана то відзначає, що він уже був «увенчанный сырном», тобто обсіпаний снігом [7, с. 27]. С. Мишецький, у свою чергу, яскраво описує як приводили на раду новообраного старшину. Так, коли на раді визначалися, наприклад, з кандидатом на посаду кошового отамана, то за ним вирушала делегація з десятка та більше козаків. Остання прибувши до куреня, в якому мешкав потенційний кошовий отаман, пропонувала тому прийняти вибір товариства. Якщо той добровільно не хотів іти на раду, то його силоміць тягнули за руки та штовхали у шию, поки не приводили на майдан. По дорозі новообраного лаяли. А ще, С. Мишецький також повідомляє, що новообраному пропонували взяти до рук символ влади. Однак, той, за давнім козацьким звичаєм, повинен був двічі відмовитися. І лише коли в третій раз запропонують взяти до рук почесний знак і накажуть довбишу «пробити честь», то новообраний кошовий отаман змушений був прийняти клейнод. С. Мишецький далі також згадує про те, як

вимазували голову новообраному кошовому землею, а в дощову погоду багнюкою. Правда він уточнює, що це робили старі козаки [14, с. 38–39].

І ще, пропоную зупинитися на, так званих, персональних клейнодах та почесних знаках запорозької старшини. Слід відзначити, що саме символічні предмети найбільш часто згадуються сучасниками при описах церемоніального аспекту козацьких рад, особливо тих, на яких обиралася старшина. С. Мишецький пише, що символом влади кошового отамана були «палиця», судді – військова печать, писаря – чорнильницею, осавула – маленька паличка [14, с. 37]. Натомість Л. Яценко-Зеленського символ влади кошового отамана називає «перначем», а клейнод військового судді він характеризує, як «натуральную трость с пристрашным серебрянным набалдашником». Символ влади писаря, наш інформатор, як і С. Мишецький, називає каламарем, тобто чорнильницею, з пером. Знак осавульської посади архімандрит Леонтій називає «насекою» та порівнює його з капральською палкою [7, с. 26–27]. О. Нікіфорова стосовно старшинських символів влади каже, що кошовий отаман як і військовий суддя мав довгу оправлену сріблом тростину. Крім того, кошовий на раду приносив військову печатку, писар велику срібну чорнильницею, а військовий осавул «простую палку без всякої оправы» [5, с. 132]. Якщо в наративних джерелах часів Нової Січі почесні знаки писаря та осавула більш менш тотожні, то стосовно клейнодів кошового отамана та судді, як бачимо, є розбіжності. Ймовірно, трость оправлена сріблом у судді з'явилася пізніше, а в часи С. Мишецького почесним знаком даної посадової особи була військова печать. До речі, даний автор коли пише про пожалування клейнодів Війську Запорозькому Низовому, після переходу останнього у російське підданство то вказує, що разом із прапорами останньому було надано «бунчук из конского хвоста обит парчею золотою, булава серебрянная, пернач серебрянный, которые и вызолочены и выкладены драгоценным камением, и палицу кошовому» [14, с. 31]. Як бачимо, дійсно у С. Мишецького згадується, що в його часи була

передана лише одна палиця, яка ймовірно стала почесним знаком кошового отамана. У свою чергу, про те, що палиця стала також почесним знаком судді знаходимо підтвердження в, уже не одноразово згадуваному, документі про заворушення на Січі 24 червня 1756 року. В останньому згадуються саме дві «палици» та дві «трости», які належали вище названим посадовим особам [27, с. 143–144]. І ще, у словнику російської мови XVIII століття «насека» може означати як булаву, так і тростину [20, с. 39]. Однак, окремо згадані булава, пернач та палиця свідчать про те, що, в даному випадку, ці предмети символізували різні аспекти посади кошового отамана. На наш погляд, палиця (тростина) кошового або судді, ймовірно це символи адміністративної влади даної посадової особи, а булава символ військової влади. Пригадаймо, що під час військових походів Війська Запорозького Низового наказним отаманом, тобто посадовцем, який виконував обов'язки головного адміністратора на Новій Січі, залишався військовий суддя. А кошовий отаман, як головний військовий очільник, керував козацьким військом у поході. Тому, ймовірно, булава, яка була надана запорожцям, являлась, в свою чергу, символом військової влади. Слід зауважити, що, ймовірно, подібне розмежування символів військової та адміністративної влади спостерігалось уже в часи Чортомлицької Січі. Так, в уже описаному епізоді про похід запорожців на Крим восени 1672 року згадується, що коли кошовий отаман та гетьман польовий Микита Вдовиченко повів себе не гідно, за що у нього була відібрана булава [22, с. 427]. Остання в даному випадку, на мій погляд, виступала символом військової влади польового гетьмана. В іншому документі, датованому 1692 роком згадується, що кошовий отаман зрікся своєї посади на раді і тому через те весь день «комышина атаманская» в раді лежала [23, с. 414]. В даному випадку, я вважаю, мова йде не про булаву, а про те що в часи Нової Січі називали тростиною (посохом). Тобто, в даному випадку «комишина» це символ адміністративної влади. До речі, в часи Чортомлицької Січі також в деяких

повідомленнях символ влади кошового отамана називали «насекою» [16, с. 44–45]. В даному випадку також, ймовірно, йдеться про тростину (посох).

І на останок, у вище згаданих розповідях про церемонії, що були традиційними при проведенні козацьких рад, часто згадувалися шапки. Так, шапки знімала військова старшина на знак подяки та, коли виходила до товариства на раду [5, с. 132; 14, с. 37]. Крім того, на останні складали свої клейноди відставлені старшини, перед ти як покласти їх на землю біля прапора [5, с. 132; 14, с. 38]. З шапки писаря тягнули жереб, за яким розподілялися річки та урочища для рибальства, між куренями [5, с. 132]. Е. Лясота повідомляє, що шапки козаки підкидали в гору на знак схвалення певного рішення, що приймалося на раді [11, с.172].

Отже, за часи свого існування Військо Запорозьке Низове виробило певні організаційні норми за якими повинні були збиратися та проводитися козацькі ради. Дані правила стосувалися часу та місця проведення останніх. Крім того, вимагалось не проводити раду при відсутності кошового отамана, або при відсутності більшої частини козаків на Січі. Норми торкалися і процедури скликання ради. Козацькі ради супроводжувалися певними церемоніальними діями та символічним оформленням, про що розповідають нам писемні джерела XVI–XVIII століть. Слід також відзначити, що інститут козацької ради зазнав певну еволюцію за час свого існування. Так, в ранні часи та в період Чортомлицької Січі до круга питань, що вирішувала козацька рада входили різноманітні проблем, які поставали як у внутрішньому житті, так і в зовнішній політиці Війська Запорозького Низового. Натомість, в часи Нової Січі багато питань, які раніше розв'язувала загальна військова рада з часом почали вирішуватися іншою інституцією, а саме старшинською сходкою, яка в попередні часи мала дорадчий характер. Це обумовлювалося тим, що до початку XVIII століття у Східній Європі не було такого домінуючого центру впливу, яким у XVIII стала Російська імперія. Тому, в часи до Нової Січі Москва, як і Варшава та

Бахчисарай спілкувалися за допомогою дипломатичних місій. Натомість, після зміни геополітичної ситуації в Східній Європі Санкт-Петербург спілкувався з запорожцями через київського генерал-губернатора та гетьманську канцелярію, які надсилали Війську Запорозькому Низовому розпорядчі документи, які були обов'язковими для виконання. Відповідно в ранній період пропозиції та вимоги, що привозили іноземні дипломатичні місії повинні були розглядатися вищою управлінською інституцією, якою і була загальна військова рада. Остання і приймала рішення з цих питань. В часи Нової Січі, коли імперський центр надсилав лише директивні вказівки, перше місце в управлінському ланцюгу починає займати старшинська сходка, яка без зайвих дебатів повинна була обрати оптимальний шлях для розв'язання поставлених центральною владою завдань. Історичне значення козацької ради полягає в тому, що завдяки її діяльності принципи демократизму та народовладдя домінували в ідеології запорозьких козаків. А в часи, коли Військо Запорозьке Низове перебувало на піку своєї слави, дані принципи січовики намагалися впроваджувати у тогочасному українському суспільстві, для чого послуговувалися рішеннями ухваленими на козацьких радах. Отже, саме за часів запорозького козацтва сформувалися головні чинники української національної ідентичності та державотворчі традиції, що мало вплив на створення сучасної України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Herby rycerstwa polskiego. Przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r.p. 1584. Wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego. Kraków: nakładem wydawnictwa biblioteki Polskiej, 1858. 1371 s.

2. Akty, odnosiaszchyesia k ystoryy Yuzhnoi y Zapadnoi Rossyy, obrannye y yzdannye Arkheohrafycheskoi komysseyi. T. 11. 1672–1674. Sankt-Peterburh: Typohrafiya M. Ettynhera, 1879. 455 s.

3. Akty, otnosiashchyesia k ystoryy Yuzhnoi y Zapadnoi Rossyy, obrannye y yzdannye Arkheohrafycheskoi komysseyi. T. 12. 1675–1676. Sankt-Peterburh: Typohrafiya bratev Panteleevykh, 1882. 455 s.

4. Akty, otnosiashchyesia k ystoryy Yuzhnoi y Zapadnoi Rossyy, obrannye y yzdannye Arkheohrafycheskoi komysseyi. T. 13. 1677–1678. Sankt-Peterburh: Typohrafiya A.M. Kotomyna y K, 1884. 410 s.

5. Andryevskiy A. Zaporozhskye vybory y poriadky polovyny XVIII v. *Kyevskaia staryna*. Hod vtoroi. T. VI. Mai. Kyev, Typohafyia H.T. Korchak-Novytskoho, 1883. S. 127–139.

6. Antonovych V. Pro kozatski chasy na Ukraini. Pro kozatski chasy na Ukraini. Kyiv: Vydavnytstvo khudozhnoi literatury «Dnipro», 1991. 238 s.

7. Arkhimandryt Leontii (Luka Yatsenko-Zelenskyi). Podorozhi na Zaporozku Sich u 1749–1750 i 1751 rr.: arkheohrafichna pub. / uporiad. V. Hrybovskiy, V. Milchev. Kyiv: Vydavnytstvo Instytutu ukrainskoi arkheohrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, 2012. 100 s.

8. Boplan H.L. de. Opys Ukrainy, kilkokh provintsii Korolivstva Polskoho, shcho tiahnutsia vid kordoniv Moskovii do hranyts Transilvanii, razom z yikhnimy zvychaiamy, sposobom zhyttia i vedennia voien. K.: Naukova dumka; Kembriidzh (Massachusetts): Ukrainskyi Naukovyi instytut Harvardskoho universytetu, 1990. 256 s.

9. Velychko S. Litopys. T. 2. Kyiv: Vydavnytstvo khudozhnoi literatury «Dnipro», 1991. 642 s.

10. Dnevnyk Symeona Okolskoho. 1637–1638. *Memuary, otnosiashchyesia k ystoryy Yuzhnoi Rusy*. Kyev, Typohrafiya H.T. Korchak-Novytskoho, 1890. Vyp. II (pervaia polovyna XVII st.). S. 168–281.

11. Dnevnyk Erykha Liassoty yz Stebleva. *Memuary, otnosiashchyesia k ystoryy Yuzhnoi Rusy*. Kyev, Typohrafiya H.T. Korchak-Novytskoho, 1890. Vyp. I (XVI st.). S. 137–190.

12. Enhel Y.-Kh. Istoriiia Ukrainy ta ukrainskykh kozakiv / za zah. red. V.V. Kravchenka; uporiad. T.O. Chuhuia. Kharkiv: Fakt, 2014. S. 85–86.
13. Entsyklopediia istorii Ukrainy: U 10 t. T. 9 (Pryl - S). Kyiv: Vydavnytstvo «Naukova dumka», 2012. 944 s. : il.
14. Ystoryia o kozakakh zaporozhskykh, kak onye yzdrevle zachalysia, y otkuda svoe proyskhozhdentye ymeiut, y v kakom sostoianyy nyne nakhodiatsia, sochynennaia ot ynzhenernoi komandy. Odessa: V horodskoi typohrafiy, 1851. 99 s.
15. Istoriiia ukrainskoho kozatstva. Narysy u dvokh tomakh. T. 1. Kyiv: Vydavnychii dim «Kyievo-Mohylianska akademiia», 2006. 800 s.
16. Kordony Viiska Zaporozkoho ta diialnist rosiisko-turetskoi mezhovoi komisii 1705 r. (za dokumentamy RDADA). / uporiad. V. Milchev. Zaporizhzhia: Vydanytstvo VAT «Motor Sich», 2004. 80 s.
17. Perepyska s Zaporozhem. (1763–1765 hh.). *Chtenyia v ystorycheskom obshchestve Nestora Letopystsa*. Knyha vosemnadsataia, otdel tretyi, vypusk 3-4-i. Kyev, Typo-lytohrafiia T.H. Meinandera, 1904. S. 23–49.
18. Protokoly Pravytelstvuiushcheho senata. *Senatskyi arkhiv*. T. 7. Sankt-Peterburh: Typohrafiia pravytelstvuiushchaho senata, 1895. S. 1–635.
19. Skalkovskyi A.O. Istoriiia Novoi Sichi, abo ostannoho Kosha Zaporozkoho. Dnipropetrovsk: Sich, 1994. 680 s.
20. Slovar russkoho yazyka XVIII veka. T. 14 (Naprolet – Nepotselovanye). Sankt-Peterburh: Nauka, 2004. 280 s.
21. Slovnyk ukrainskoi movy. T. 9 (S). Kyiv: Vydavnytstvo «Naukova dumka», 1978. 918 s.
22. Solovev S.M. Sochynenyia. V 18 kn. Kn. VI. T. 11-12. Ystoryia Rossyy s drevneishykh vremen. Moskva: Mysl, 1991. 671 s.
23. Evarnytskyi D.Y. Ystochnyky dlia ystoryy zaporozhskykh kozakov. T. 1. Vladymyr: Typolytohrafiia Hubernskoho Pravlenyia, 1903. 1076 s.

24. Evarnytskyi D.Y. Ystochnyky dlia ystoryy zaporozhskykh kozakov. T. 2. Vladymyr: Typolytohrafiya Hubernskoho Pravlenyia, 1903. 1169 s.
25. Yavornytskyi D.I. Istoriiia zaporozkykh kozakiv. T. 1. Lviv: Vydavnytstvo «Svit», 1990. 319 s.
26. Yavornytskyi D.I. Istoriiia zaporozkykh kozakiv. T. 3. Lviv: Vydavnytstvo «Svit», 1992. 456 s.
27. Yavornytskyi D. Tvory u 20 t. T. 1: Zbirnyk materialiv do istorii zaporozkykh kozakiv. Kyiv – Zaporizhzhia: Tandem-U, 2004. 520 s.